

کتابخانه‌های مهم خراسان

در سده‌های گذشته

غلامرضا جلالی

بیشترین کتابخانه را در خود جای داده بود. به عنوان نمونه می‌توان به این کتابخانه‌ها اشاره کرد:

۱. کتابخانه صابونی

در شرح حال خلف بن احمد، امیر سیستان آمده است: او دانشمندان و علمای ایران را گرد آورد و از ایشان خواست تا تفسیری جامع و کامل از قرآن مجید شامل کلیه اخبار و اقوال مفسران گذشته و چگونگی قرائات لغات آن فراهم آورند و برای انجام این مهم بیست هزار دینار پرداخت و سرانجام تفسیر جامعی تألیف یافت که مشتمل بر صد مجلد بوده است. این تفسیر بی‌مانند در کتابخانه مدرسه صابونی نیشابور نگهداری می‌شد تا طالبان علم و دانش پژوهان از آن بهره‌گیرند، ولی مدرسه و کتابخانه صابونی در حمله غزال به نیشابور از میان رفت.^۱

۲. کتابخانه شجری

مسعود بن ناصر الشجری در گذشته به سال ۴۷۷ ه.ق در کنار مسجد عقیل نیشابور، مدرسه‌ای ساخت و کتابخانه‌ای

مسجد، مدرسه و مکتب، تثلیث فرهنگی اسلام است، هیچ یک از دو دیگر بیگانه و منفرد نیست، از این رو در هر مدرسه‌ای به طور قطع مسجد و کتابخانه بوده است و هیچ مسجد جامعی نیز فاقد مدرس و مکتبه نبوده است. در خراسان نیز بیشتر کتابخانه‌ها در کنار مدارس و مساجد ساخته شده بودند.

تأمل در تاریخ کتابخانه‌های خراسان، به خوبی نشان می‌دهد که تاریخ کتابخانه هرگز از تاریخ جامعه پرفراز و نشیب خراسان بدور نبوده است. بدون تردید در سده‌های سوم تا ششم بیشتر کتابخانه‌ها را تاریخ خراسان به خود دید و پس از تهاجم طغای و قاتار تا استقرار دولت صفوی، می‌توان گفت تعداد بسیار اندکی کتابخانه وجود داشت، ولی پس از حاکمیت صفوی به خصوص در نواحی شیعه نشین بر تعداد مراکز فرهنگی خراسان افزوده شد.

کتابخانه‌های نیشابور

از میان شهرهای خراسان، نیشابور

اگر کتاب و کتابخانه را بتوان یکی از برجسته‌ترین آثار رونق یک فرهنگ و تمدن شمرد، بدون تردید خراسان بزرگ که اگر نه همه، دست کم بخش اعظم آن در هزاره‌های گذشته بخشی از ایران شمرده می‌شده است، یکی از رشد یافته‌ترین جوامع مدنی ایران، بلکه جهان بوده است. بخصوص از زمان رونق و رواج آئین حیات آفرین اسلام در سرزمین خاوران، و اهتمام ویژه این دین الهی به امر اندیشه و قلم و توصیه مکتب به کتابت و تدوین یافته‌های معنوی و اشتیاق متقابل مردمان بلند همت و بلند آوازه و بلند نظر آن به امور دینی و دریافت‌های روحانی، صدها مرکز فرهنگی و کتابخانه توسط فرهیختگان فروتن خراسانی در شهرهای همیشه ماندنی تربت، تابران، سرخس، سبزوار، سمرقند، بلخ و بخارا، مرو، هرات، مشهد رضوی که امروزه سرآمد همه این اقالیم معرفت است، به وجود آمد تا امروزه محور حیات و حرکت این منطقه از ایران و اسلام بوده است.

بنیاد نهاد. کتابهای این کتابخانه از نفایس کتابهای زمان بوده است.^۲

نیشابور بودند. ساخته شد. از آن میان می توان از کتابخانه های زیر نام برد:

کتابخانه های مرو

۱. کتابخانه مدرسه و مسجد گوهرشاد
این کتابخانه و مدرسه به دستور گوهرشاد آغاینگ همسر شاهرخ بهادرخان و مادر بای سنقر والنغ بیک در مشهد، در جوار حرم امام رضا(ع) در سال ۸۲۸ ه.ق تأسیس شد. این کتابخانه در تجاوز ازبکان تاراج شد.
  ۲. کتابخانه آستان قدس رضوی
این کتابخانه به فرمان شاه عباس بزرگ و به اهتمام شیخ بهاءالدین عاملی، از راه گردآوری کتابهای تاراج شده مدرسه گوهرشاد بیگم و کتابهای وقفی دیگر، از جمله ادغام کتابخانه شیخ علی منشار، داماد شیخ بهائی، به وجود آمد و با مرور زمان گسترش یافت و امروزه بخصوص با خدماتی که پس از انقلاب صورت گرفته است بدون تردید، یکی از گرانبهاترین کتابخانه های جهان است.
  ۳. کتابخانه مدرسه فاضلیه مشهد
بانی مدرسه، فاضل خان ملقب به علاءالملک تونی بود. وی این مدرسه را سال ۱۰۶۰ ه.ق پی افکند و در سال ۱۰۷۵ ه.ق در دوران شاه عباس ثانی به اتمام
  - پس از نیشابور می توان از کتابخانه های مرو نام برد، یاقوت حموی در معجم البلدان چندین کتابخانه متعلق به مدارس شهر مرو را ذکر می کند:
  ۱. کتابخانه مدرسه عزیزیه که ۱۲ هزار جلد کتاب داشت.
  ۲. کتابخانه مدرسه کمالیه.
  ۳. کتابخانه مدرسه عمیدیه.
  ۴. کتابخانه مدرسه مجدالملک.
  ۵. کتابخانه نظام الملک: حسن بن اسحاق ملقب به نظام الملک، در مدرسه خود کتابخانه ای ایجاد کرده بود و به صورت عمومی اداره می شد.
  ۶. کتابخانه خاتونی: این کتابخانه در مدرسه خاتونیه مرو قرار داشت و بتیان گذار آن بانوی دانش پروری از خاندان سلجوقی بود.
  ۷. کتابخانه خانقاه ضمیریه.
  ۸. کتابخانه خاندان سمعانی.
۳. کتابخانه مدرسه سعدیه
این کتابخانه و مدرسه آن از بناهای حکمران نیشابور، ابونصر بن سبکتکین، برادر سلطان محمود غزنوی بوده است.^۳
  ۴. کتابخانه ابوسعید
ابوسعید اسماعیل بن علی بن منشی استرآبادی، عارف و واعظ شهر، مدرسه و کتابخانه بزرگی در نیشابور بنیاد نهاد.
  ۵. کتابخانه مدرسه بیهقیه
این مدرسه و کتابخانه سالها پیش از مدرسه نظامیه در نیشابور ساخته شد و مرجع پژوهشگران بود.^۴
  ۶. کتابخانه مدرسه شافعیان نیشابور
این مدرسه و کتابخانه آن از کهنسال ترین مدارس و کتابخانه های ایران است و ابوعلی دقاق و ابوالقاسم قشیری در همان مدرسه درس می گفتند.^۵
- بجز کتابخانه های یاد شده، مدارس زیر نیز بخصوص در سده چهارم دارای کتابخانه بوده اند: مدرسه مشطی، مدرسه سووی، مدرسه ابوعلی دقاق، مدرسه شحامی، مدرسه قشیریه، مدرسه ابونصر بن ابی الخیر، مدرسه سرهنگ و مدرسه سمعانی نیز از کتابخانه های

رسانند.^۶ کتابخانه آن از غنی‌ترین کتابخانه‌های مشهد شمرده می‌شد.

۴. کتابخانه میرزا جعفر

کتابخانه این مدرسه در زمان حاکمیت رضاخان در کتابخانه مدرسه نواب ادغام شد.

۵. کتابخانه مدرسه نواب

میرزا صالح نقیب رضوی بانی مدرسه که آن را در سال ۱۰۸۴ ه. ق بنیاد نهاد، کتابهای بسیار نفیسی خریداری و وقف این مدرسه کرد. این کتابخانه هنوز دایر است و نسخ خطی منحصر به فردی دارد.

۶. کتابخانه مدرسه دو درب

مدرسه دو درب را خواجه یوسف به سال ۸۴۲ ه. ق ساخت. کتابخانه این مدرسه از کتابخانه‌های معروف شهر مشهد شمرده می‌شد.

۷. کتابخانه مدرسه پریناد

بانی مدرسه نجفقلی خان بیگلر بیگی، کتابهای بسیاری برای کتابخانه مدرسه وقف کرده بود.

کتابخانه‌های شهرهای دیگر خراسان

۱. کتابخانه مدرسه نظامیه

هرات

خواجه نظام‌الملک پس از فراغت از

تاسیس کتابخانه نظامیه نیشابور، در شهر هرات نیز مدرسه‌ای ساخت. این دارالعلم نیز کتابخانه معروف و معتبری داشت.

۲. کتابخانه مدرسه

شاهرخیه

شاهرخ این مدرسه را در سال ۸۱۳ ه. ق در هرات بنا نهاد و ریاست مدرسه و کتابخانه عظیم آن را به خواجه علاءالدین چشتی سپرد.^۷

۳. کتابخانه مدرسه غیاثیه

خرگرد

وزیر دانشمند شاهرخ، خواجه غیاث‌الدین پیراحمد در خرگرد خواف طرح مدرسه و کتابخانه را ریخت. این کتابخانه بسیار معتبر و معروف بود.^۸

۴. کتابخانه الغ بسیک در

سمرقند

الغ بیک فرزند شاهرخ بهادر خان، پس از اینکه در ماوراءالنهر به حکومت رسید، سمرقند را پایتخت خود قرار داد و رصدخانه‌ای تاسیس و کتابخانه بزرگی برای آن گذارک دید و مستغلات زیادی برای آن وقف کرد.^۹ غیاث‌الدین جمشیدکاشانی، مولانا معین‌الدین کاشانی و صلاح‌الدین موسی معروف به قاضی‌زاده رومی و علاء‌الدین شاشی از دانشمندانی بودند که با این رصدخانه همکاری داشتند و از کتابخانه آن استفاده می‌کردند.

۵. کتابخانه مدرسه خانیه

سمرقند

محمد خان شیبانی این مدرسه را به سال ۹۰۸ ه. ق در سمرقند ساخت. فضل‌الله روزبهان در مهمان‌خانه بخارا کتابخانه این مدرسه را وصف کرده است.

۶. کتابخانه امیر ترخان

سمرقند

این مدرسه در زمان شیبانیان بنیان گرفت و کتابخانه این مدرسه معروف بود. کتابهایی هم‌اکنون در دست است که زمانی تعلق به کتابخانه این مدرسه داشت. از جمله حاشیه مولانا مسعود شیروانی به شرح مواقف که در کتابخانه آصفیه دکن محفوظ است، به این کتابخانه تعلق داشته است. تاریخ کتابت این نسخه ۱۰۲۹ ه. ق است.

۷. کتابخانه ژنده‌پیل

ابونصر احمد بن ابی‌الحسن نامقی جامی معروف به ژنده‌پیل ۵۳۴-۵۴۱ ه. ق. این کتابخانه در آرامگاه او تا سال ۶۵۴ ه. ق و پیش از تهاجم و حاکمیت مغول دایر بود.

۸. کتابخانه‌های خصوصی

در کنار کتابخانه‌های مدارس دینی، کتابخانه‌های عمومی و خصوصی زیادی نیز در خراسان بزرگ در قرنهای سپری شده وجود داشته است و گزارش آنها در منابع تاریخی به دست ما

- رسیده است و تعداد زیادی از نسخه های
ظهور نویسی شده این کتابخانه هنوز در
قفسه کتابخانه ها موجود است. از آن همه
می توان به نمونه های زیر اشاره کرد:
۱. کتابخانه قطان مَرُوَزی. این کتابخانه در سال ۵۳۶ ه. ق پس از آن که آتیز مرو را تصرف کرد، غارت شد.
  ۲. کتابخانه علی بن مطهر که آن نیز در مرو قرار داشت و به گزارش ابوالحسن بیهقی، مؤلف نامور تاریخ بیهق، وی منابع مورد نیاز خود را در نگارش کتابش، از این کتابخانه و کتابخانه قطان مروزی به دست آورده است.
  ۳. کتابخانه بیهقی که در بیهق قرار داشت.
  ۴. کتابخانه شیخ الاسلام ابو حامد محمد غزالی متوفی ۶۰۶ ه. ق در تابران نزدیک سناباد توس.
  ۵. کتابخانه اسفراینی نیشابور از اقدام های خیرخواهانه ابوالحق اسفراینی.
  ۶. کتابخانه مسعود بیک بخارا که با حمله مغولان ویران شد.
  ۷. کتابخانه عزیزالدین ابوبکر زنجانی که در مرو قرار داشت.
  ۸. کتابخانه شیخ ابوعلی فضل بن طبرسی متوفی ۵۵۲ در سبزوار.
  ۹. کتابخانه بایسنقر میرزا در هرات.
  ۱۰. کتابخانه مولانا عبدالرحمن جامی در هرات.
  ۱۱. کتابخانه ابراهیم بن محمد نصیر مدرس در مشهد. وی از خدام آستانه بود. با وجود دانشوران برجسته و کتابخانه های غنی بود که خراسان قرن ها از مراکز علمی عمده جهان اسلام بود. امانت گرفتن کتاب از این کتابخانه ها بسیار سهل و بدون تشریفات بود. وجه ضمان نیز لازم نبود. دانشمندان زیادی برای بهره گیری از این کتابخانه ها از دورترین
- نقاط جهان پهناور اسلام به سرزمین خاوران آمد و شد داشتند و با بهره گیری از امکانات خیرخواهانه مردمان فرهنگ پرور آن روز خراسان، دانش خود را افزایش داده و به سرزمین های خود باز می گشتند.
- پی نوشت ها:
۱. ترجمه تاریخ یمنی ص ۲۵۳.
  ۲. همایون فرخ، رکن الدین: تاریخچه کتابخانه های ایران، تهران، ۱۳۴۷ ج ۲ ص ۲۸، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر.
  ۳. همان، ص ۳۲.
  ۴. همان.
  ۵. طبقات شافعیه ج ۳ ص ۲۴۳ و فیات الاعیان ج ۱ ص ۳۲۴.
  ۶. مطلع الشمس ج ۲.
  ۷. حیب السیر ج ۲ ص ۷.
  ۸. روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات ص ۲۱۹-۲۱۵.
  ۹. حیب السیر ج ۲ ص ۶۲۲.

